

Юхименко П.І.,

доктор економічних наук, професор,
ректор Білоцерківського інституту
економіки та управління
ВНЗ “Відкритий міжнародний університет
розвитку людини “Україна”

Бойко С.В.,

аспірант кафедри фінансів
ДВНЗ “Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана”

ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ ТВЕРДОХЛЄБОВ: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ВНЕСОК У РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ НАУКИ

Розглянуто життєвий шлях російсько-українського економіста, фінансиста, державного діяча В. Твердохлєбова. Визначено наукові інтереси вченого, пов’язані з місцевими фінансами, державним кредитом, та внесок у розвиток фінансової науки.

The authors consider the life of Russian-Ukrainian economist, financier and statesman V. Tverdokhlebov. Also defined are research interests of the scientist, associated with the local finances, state credit, and his contribution to the development of financial science.

Ключові слова: В. Твердохлєбов, фінансова наука, українські вчені-фінансисти, місцеві фінанси, державний борг, Новоросійський університет.

Фінансова наука є однією з наймолодших серед суспільних наук, хоча самі фінанси зародилися з формуванням держави. Однак її історії, на відміну від політичної економії, науковці не приділяли належної уваги. Донині відсутні фундаментальні узагальнюючі дослідження, присвячені критичному аналізу наукової спадщини українських учених, які працювали в галузі фінансів у період відсутності державності. Прикрим можна вважати і той факт, що сучасні вчені більше обізнані зі здобутками західної фінансової науки й не усвідомлюють, що доробок саме вітчизняних учених-фінансистів має стати фундаментом сьогоднішніх досліджень. Можна констатувати, що, маючи європейський рівень визнання, залишаються не дослідженими повністю або частково праці українських учених-фінансистів другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст., хоча значна частина їхніх наукових праць і нині не втратила актуальності.

Проблеми сучасної бюджетної системи України, зокрема стан місцевих фінансів і державного кредиту, свідчать про необхідність вивчення наукової спадщини українських учених-фінансистів початку ХХ ст. Важливе місце серед них посідає фундатор науки про місцеві фінанси, “великий авторитет у цій галузі”¹

¹ История русской экономической мысли: В 3-х т. / Под ред. А.И. Пашкова. — М.: Гос. изд-во политической лит-ры, 1955. — Т. 3: Эпоха империализма и буржуазно-демократических революций в России. — 1966. — С. 237.

В.М. Твердохлебов — визначний український учений, новатор фінансової науки в Україні й у Росії першої половини ХХ ст., якого й нині вважають не лише засновником науки про місцеві фінанси, а й відносять до найінтелектуальніших учених. Саме блискуча освіта й вільне володіння кількома європейськими мовами дали йому змогу поповнити українську фінансову науку глибокими роздумами про фінанси світового господарства й України, висловити основні ідеї з проблем державного кредиту, оподаткування, збагатити своїми працями історію українських фінансів.

До жовтневої революції 1917 року первинним осередком розвитку фінансової думки був Київський імператорський університет св. Володимира, в якому сформувалася київська школа на чолі з М. Бунге. Вихованцями школи були відомі в Україні й за її межами вчені: Г. Цехановецький, Г. Сидоренко, І. Патлаєвський, А. Антонович та ін.

Підняті до всеукраїнського масштабу ідеї київської школи, підтримані професорами Новоросійського й Харківського університетів, впливали на формування наукових поглядів вітчизняних молодих учених, з-поміж яких був і В. Твердохлебов. Сучасному осмисленню окремих напрямів його творчого доробку присвячено публікації таких українських і російських дослідників, як І. Бобович, А. Гусаков, А. Дмитрієв, Ю. Сироежина² та ін. Помітним кроком у дослідженні постаті В. Твердохлебова стало започаткування перевидання його праць: у 2005 році було опубліковано статтю “Паперові гроші та товарні ціни”³, підготовлено до друку Товариством купців та промисловців Росії його праці “Місцеві фінанси. Вибрані статті”⁴.

Народився Володимир Миколайович 5 серпня 1876 року в Бесарабській губернії, у м. Кишиневі, де його батько працював після закінчення юридичного факультету Київського університету св. Володимира. Посада державного конторського чиновника не приносила великих статків, але блискуче освічений, із високими моральними принципами він ставив освіту й виховання дітей понад усе. Цей неоціненний батьківський спадок, примножений завдяки своїй наполегливості, В. Твердохлебов розвинув у Кишинівській гімназії та на юридичному факультеті Новоросійського університету (нині — Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова), що був одним із найпрестижніших навчальних закладів того часу. Тут уперше майбутній учений заявив про себе як науковець, як відмінник навчання отримав перші нагороди.

² Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О.Н. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозёров и др.; под ред. В.В. Ковалева. — М.: Проспект, 2009. — 496 с.; *Дмитриев А.Л.* Учёный-финансист Владимир Николаевич Твердохлебов // Финансы и Бизнес. — 2005. — № 4. — С. 114—123; *Генералы духа* / Отв. ред. Ю.И. Сыроежина. — СПб.: Петрополис, 2001. — Кн. 2. — 2001. — 639 с.; *История русской экономической мысли: В 3-х т.* / Под ред. А.И. Пашкова. — М.: Гос. изд-во политической лит-ры, 1955. — Т. 3: Эпоха империализма и буржуазно-демократических революций в России. — 1966. — 573 с.

³ *Твердохлебов В.Н.* Бумажные деньги и товарные цены // Финансы и Бизнес. — 2005. — № 4. — С. 124—128.

⁴ *Общество купцов и промышленников России: [Електр. ресурс]. — <http://www.okipr.ru/books.php>.*

Працелюбність та ерудицію В. Твердохлебова помітили професори університету, і після завершення навчання у 1899 році за рекомендацією вченої ради університету його зараховують на посаду приват-доцента цієї престижної установи. Знання європейських мов дає можливість вивчати оригінали праць європейських учених світового рівня, займатися не лише викладацькою діяльністю, а й вести активну наукову роботу. Освіту він продовжує у Харківському університеті, де успішно складає магістерські екзамени. У 1910 році захищає магістерську дисертацію на тему “Обкладання міських нерухомостей на Заході”, написану на основі матеріалів, зібраних під час відряджень за кордон за кошти університету. Ще в першому варіанті праця отримала високу оцінку науковців і практиків та коштом університету була видана в Одесі (частина I в 1906 році, частина II у 1909-му)⁵. Оригінальність її полягала в тому, що вчений одним із перших звернувся до теми місцевих фінансів, розкриваючи питання державного й місцевого обкладання нерухомості.

У 1911 році за наказом міністра торгівлі і промисловості В. Твердохлебова переводять до Політехнічного інституту Санкт-Петербурга, спочатку на посаду доцента, а згодом екстраординарного професора по кафедрі науки про фінанси. Працелюбність і новизна ідей у науково-педагогічній діяльності українського вченого вражають його колег. Володимира Миколайовича запрошують читати лекції в Петроградському державному університеті на факультеті суспільних наук (1921—1924 роки). Разом із тим, учений не пориває зв'язків із Одеським університетом, Політехнічним інститутом у Санкт-Петербурзі. Педагогічна діяльність не заважає йому займатися наукою: він порушує проблемні питання й висловлює власне бачення шляхів розв'язання найактуальніших проблем фінансової теорії та практики того часу.

Завершенням перебування В. Твердохлебова в докторантурі була підготовка монографії “Фінансові нариси”, видана у 1916 році⁶, яку видатний учений присвячує пам'яті батьків. Якщо у XIX ст. як основні функції податкової системи в рамках державної фінансової політики науковці розглядали фіскальну і стабілізуючу, то В. Твердохлебов у своїй монографії прийшов до висновку, що “...розвиток продуктивних сил — ось вищий принцип обкладення, який повинен лягти в основу всякої податкової системи”⁷.

Ученого високо оцінили сучасники: так, у 1929 році відомий український учений-фінансист Й. Кулішер в офіційному відгуку про наукову, педагогічну і громадську

⁵ *Твердохлебов В.Н.* Обложение городских недвижимостей на Западе. — Ч. I. Государственное обложение. — Одесса: “Экономическая” типография, 1906; *Твердохлебов В.Н.* Обложение городских недвижимостей на Западе. — Ч. II. Местное обложение (новые виды городских налогов). — Одесса: Тип. “Техник”, 1909. — 307 с.

⁶ *Твердохлебов В.Н.* Финансовые очерки. — Вып. I. — Пг., 1916. — 168 с.

⁷ *Там само.* — С. 49.

діяльність В. Твердохлебова відводив йому перше місце серед багаточисельних представників української і російської науки про фінанси⁸.

Поряд із викладацькою й науковою діяльністю Володимир Миколайович веде активну громадську роботу. У липні 1917 року він виконує обов'язки головного редактора “Торгівельно-промислової газети”, що виходить як додаток до “Вісника фінансів, торгівлі і промисловості”. Незважаючи на її назву, газета порушувала найважливіші питання теорії і практики фінансів. Активним дописувачем її був і сам український учений. У циклі статей він започатковує обговорення питання запровадження нових податків, висловлює своє бачення реформування місцевих фінансів і проблем бюджетної політики. Прогресивність його поглядів проявилася й у підтримці Тимчасового уряду: він відкрито вітав його, засудивши старий царський режим, який майже нічого не зробив для фінансового оздоровлення країни. Вчений сміливо висловлював критичні зауваження щодо діяльності окремих урядів, які не змогли дійти міжпартійної згоди, здійснити широке роз'яснення демократичних ідей революції серед населення, що сприяло перетворенню її на хаос, дестабілізації армії, промисловості, продовольчої справи й фінансів, врешті-решт, процвітанню мародерства.

У той період учений уважно стежив за подіями, що розгорталися в Україні. Йому імпонують ідеї української революції. Восени 1917 року Володимир Миколайович знову повертається на батьківщину. До осені 1920-го вчений продовжує педагогічну й наукову діяльність у Новоросійському університеті. Він дуже переживає за майбутнє своєї країни, народу, відкрито засуджуючи громадянську війну, що зруйнувала країну, початок “чорного” терору, численні арешти й висилку із країни визначних діячів науки, культури, мистецтва. У якийсь момент В. Твердохлебов мусив зробити вибір — емігрувати чи лишитися жити і працювати у радянській Україні й у Росії. Він обирає останнє.

Щоб згладити свої душевні переживання, учений поринув у наукову діяльність. Уже 1923 року у видавництві “Академія” вийшла друком його наступна праця — “Новітні фінансові проблеми (1914—1923)”⁹.

В академічних колах високо оцінили цю книгу, віднісши її до найзначніших робіт із проблем фінансів воєнного часу не лише в українській і російській, а й у світовій науковій літературі. Дослідження, проведене слідами руйнівних воєнних років, містило величезний банк даних західної військово-фінансової статистики. Воно складалося з конкретних нарисів із фінансового становища воюючих держав, передусім співвідношення витратних і дохідних частин їхніх державних бюджетів, простежувався прямий зв'язок між фінансами воєнних років та їх довоєнними

⁸ Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О.Н. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозёров и др.; под ред. В.В. Ковалева. — М.: Проспект, 2009. — С. 388.

⁹ *Твердохлебов В.Н.* Новейшие финансовые проблемы (1914—1923). — Пг.: Academia, 1923. — 155 с.

структурами. Це була фундаментальна узагальнююча праця, яка з великою науковою точністю відобразила основні фінансові проблеми 1920-х років.

Окремі ідеї, висловлені В. Твердохлебовим, увійшли до світової скарбниці фінансової думки. Передусім він показує прямі й непрямі втрати країн і народів від Першої світової війни. До найважливіших суспільних втрат цивілізаційного розвитку вчений відносить зниження культурного й морального рівня населення, послаблення почуття права й законності, культ сили, неповагу до особистості й основи громадянського загального життя — особистої свободи. Лише після Другої світової війни людство зрозуміє безглуздість і руйнівну силу такого шляху всіх війн ХХ ст. Авторське попередження, зроблене у книзі, надає надзвичайної актуальності переконанню, яке нарешті об'єднало б політиків усіх країн, у необхідності розв'язувати міжнародні проблеми не словами, не силою, а правовими методами.

В. Твердохлебов висловлює своє бачення розв'язання найважливішої проблеми фінансової політики стосовно джерел фінансування військових витрат: податки чи позики? На основі багатого статистичного матеріалу вчений розкриває роль тих і інших у кожній із західних країн, висвітлює їх економічний вплив на реальну економіку, доходить висновку про безумовну значущість прямих податків. За приклад він бере Англію, де незмінною є висока частка прямих податків у дохідній частині бюджету (подоходний податок, податок зі зростання прибутку, податки зі спадщини, з використання власності тощо) і політика якої практично попередила ураження країни хвилею інфляції, забезпечивши можливість уже в найближчі післявоєнні роки погасити зовнішню державну заборгованість. “Фінанси, — писав В. Твердохлебов, — не магія, і чим простіше і “прозоріше” методи фінансування війни, тим зрозуміліша фінансова система і успішніші її результати”¹⁰.

У наступній праці вчений значну увагу приділяє питанням державного кредиту, який був вагомим джерелом фінансування військових потреб країн. У роки Першої світової війни майже в усіх країнах спостерігалися збільшення його розмірів і надзвичайна різноманітність форм. На основі проведення наукових досліджень учений доходить простого, на перший погляд, висновку: “Країни економічно слабкі або з нестійким політичним режимом вимушені випускати позики під більш високий процент, ніж країни зі стійким становищем”¹¹. До умов, які впливають на розмір процента, В. Твердохлебов також відносить конкуренцію з боку інших держав та акціонерних товариств. Отже, учений стверджує: чим багатшою є країна, тим меншим буде відсоткове відношення боргу до її багатства і тим менша його величина припадає на одну особу населення. Такий висновок, зроблений уперше в науковій літературі, не втратив свого значення й нині.

¹⁰ *Твердохлебов В.Н.* Новейшие финансовые проблемы (1914—1923). — Пг.: Academia, 1923. — С. 72.

¹¹ *Твердохлебов В.Н.* Государственный кредит: Теория и техника. — Л., 1924. — С. 91.

Не менш важливим є висновок про недопустимість примусових позик. На прикладі Німеччини вчений показував, що внаслідок цього система державного кредиту практично перетворюється на систему оподаткування. Це була пересторога, більше ніж за два десятиліття, двом країнам — Німеччині та СРСР — про загрозу тоталітарності фінансової системи. Примусові позики науковець вважав “гібридною формою, яка не мала переваг та поєднувала недоліки позик і податків”¹². Нехтування цим попередженням, у роки сталінського режиму, призводило до того, що підписка на позики проводилася методами державного примусу і протягом багатьох років систематично знижувала життєвий рівень не лише населення Української РСР, а й усїєї радянської держави.

Як найважливіші фінансові проблеми післявоєнних 1920-х років В. Твердохлебов виділяє проблеми німецьких репарацій і погашення державних боргів. Цікавими є його погляди, що суперечили поглядам Дж.М. Кейнса стосовно ролі держави в економіці. На думку українського вченого, вільна ринкова реалізація товарів значно швидше послужить економічній відбудові Європи, ніж обов’язкові вимушені постачання, які обдирають Німеччину грошовими платежами. Ідею ринкового господарювання, як вирішальної ознаки сучасної цивілізації, він захищає уже з початку 1920-х років. Із таких же позицій розглядає і проблему післявоєнних боргів Європи. Практика і поступальний цивілізаційний розвиток європейських країн підтвердили прозорливість українського вченого.

Проблеми фіскальної політики держави знайшли відображення у статті В. Твердохлебова “Економічна межа фіскалізму” (1922). Під фіскалізмом він розуміє однобоке переслідування органами фіску завдання збільшення доходів, нехтування соціальними, культурними та економічними наслідками такої політики в державі¹³. Вчений порівнює фіскальну політику періоду воєнного комунізму та НЕПу. В результаті проведення нової економічної політики в державі було відновлено прямі й непрямі податки, платність послуг державних установ і підприємств. Комунальні підприємства також стали платниками й були головним елементом валового комунального бюджету. Український учений висловив сміливу на той час думку, яка мала загальнотеоретичне спрямування: державна влада у критичні моменти свого існування ігнорує соціально-економічні вимоги рівномірності, інтереси народного здоров’я, платоспроможність населення. Плата за проїзд у трамваях, за електроенергію, за воду й інші комунальні послуги неухильно зростає в містах, і ці підвищення часто випереджають темпи знецінення грошей і номінальне зростання доходів¹⁴.

¹² *Твердохлебов В.Н.* Государственный кредит: Теория и техника. — Л., 1924. — С. 45.

¹³ *Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О.Н. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозёров и др.; под ред. В.В. Ковалева.* — М.: Проспект, 2009. — С. 406.

¹⁴ *Твердохлебов В.Н.* Экономический предел фискализма // Экономическое возрождение. — 1922. — № 2. — С. 48.

В. Твердохлебов звернув увагу на економічну межу підвищення державою цін. На його думку, тарифи мають відрізнятися гнучкістю й рівномірністю, узгоджуватися із середньою сумою грошових знаків, яка припадає на одного жителя певного міста, а отже, комунальне управління повинно уважно стежити за тим, чи не досягнуто межі підвищення цін. Цікаво, що Україна майже через 100 років стикнулася зі схожими проблемами. Питання регулювання цін на комунальні послуги, особливо природних монополій, нині набуло особливої актуальності.

На початку 1920-х років Володимир Миколайович знову покидає Україну. Працює у Ленінградському відділенні Інституту економічних досліджень при Народному комісаріаті фінансів СРСР де очолює фінансову секцію¹⁵. Без перебільшення можна сказати, що значна частина рішень із питань фінансової політики уряду тих років має на собі відбиток знань, ерудиції й досвіду українського вченого.

Слід зазначити, що В. Твердохлебов належав до тих, хто на собі зазнав утисків тоталітарного режиму. У найважчі 1930-ті роки доля врятувала його від арешту, проте ярлик “буржуазного” спеціаліста з нього не було знято. Українському вченому було офіційно заборонено спілкуватися зі студентами. Не витримуючи штучно створеного психологічно тиску, у 1932 році він звільняється з роботи в Ленінградському фінансово-економічному інституті (ЛФЕІ), де з 1930-го очолював кафедру “Фінансова система капіталістичних країн і СРСР” і читав курси лекцій із фінансів, грошового обігу та кредиту, а також теорії податків. Керівники “нової генерації” не могли змиритися з тим, що український учений, маючи величезний багаж знань, “поглинав” усі новинки західної наукової літератури й оперував ними на лекціях, супроводжуючи власними коментарями, оцінками й висновками.

На жаль, подібна репутація завадила вченому повернутися на батьківщину. Тож до викладацької роботи він повертається в Іркутському фінансово-економічному інституті, де очолює кафедру фінансів.

У 1944 році після зняття блокади Ленінграда почалося відродження і ЛФЕІ. Нове, лояльніше керівництво знову запрошує В. Твердохлебова до викладацької роботи на кафедрі фінансів. Післявоєнна розруха, дефіцит кваліфікованих спеціалістів на деякий період змусили забути минуле вченого. Йому доручають найвідповідальнішу в інституті ділянку роботи — керівництво науковою підготовкою кадрів. Разом із тим, ярлик “буржуазного” спеціаліста тривалий період не давав йому можливості отримати високе звання професора, хоча кількість наукових праць перевищувала 80. Лише у 1949 році йому було присвоєно вчене звання професора.

До 1951 року В. Твердохлебов працює у ЛФЕІ, звідти виходить на пенсію. Помер учений 22 травня 1954 року в Ленінграді, де й похований.

В останні роки життя В. Твердохлебов вивчав головним чином питання історії українських і російських фінансів у XVIII—XIX ст. У своїх працях він розкриває

¹⁵ Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О.Н. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозёров и др.; под ред. В.В. Ковалева. — М.: Проспект, 2009. — С. 390.

погляди державних діячів того часу, які керували фінансовою політикою або працювали в цій сфері. Він намагався бути прикладом для своїх вихованців у використанні наукових надбань попередників. За його ініціативи було введено дисципліну “Історія фінансової думки” як обов’язкову складову кандидатського мінімуму. Він особисто готував списки літератури із праць українських, російських і європейських учених, які характеризували епохальні віхи історії світових фінансів і детально розкривали їх національні особливості. Це вагомий внесок ученого в історіографію науки про фінанси, що може слугувати прикладом і для сучасних спеціалістів із питань підготовки висококваліфікованих науковців у галузі фінансів.

За своїми поглядами В. Твердохлебов належав до групи вчених-економістів, які називали себе послідовниками соціологічного напрямку на зламі XIX і XX ст. в українській і світовій фінансовій літературі. Його самобутність і оригінальність полягали в тому, що на відміну від своїх попередників, які мало уваги приділяли питанням змісту і методології, сприймаючи напрацьовані в європейській літературі погляди без особливої критики й у методах наукової роботи наслідуючи історичну школу, український учений намагався, по-перше, переглянути зміст фінансової науки, по-друге — установити її методологію. “Фінансова наука, — писав В. Твердохлебов, — користується одним сумним привілеєм: вона привертає суспільну увагу переважно в моменти випробувань, під час воєн або безпосередньо за ними”¹⁶.

У фінансовій науковій літературі Володимир Миколайович одним із перших у питанні про зміст фінансової науки став на шлях чіткого відокремлення від неї фінансового права. Окреслені ним питання фінансової науки випереджали час, але без наукового аналізу залишалася інша важлива її складова — фінансове право, яке, на думку вченого, було самодостатньою дисципліною. Ці перші кроки виокремлення фінансової науки ще не вирішували питання розвитку фінансової теорії та деяких розділів фінансової науки, таких як, наприклад, бюджет і бюджетне право. Оригінальність його підходу полягала в намаганні звільнити фінансову науку від фінансової політики, віддавши її публіцистиці різних спрямувань і обмежуючись, поряд із вивченням дійсності, обговоренням лише технічних у широкому розумінні питань.

Разом із тим, варто зазначити, що погляди В. Твердохлебова як науковця розходилися з його практичною діяльністю: так, наголошуючи на своїй науковій аполітичності, учений посилено займався поточними питаннями фінансової політики. Це видно з окремих його висловлювань. Зокрема, на запитання: “Чи повинні люди науки відмовитися від політичної діяльності заради об’єктивності своїх наукових досліджень?” він відповів: “Подібна відмова була б, безсумнівно, втраченою для країни: і в політичній боротьбі надзвичайно важливо ясне формування гасел і наукове передбачення, які спасають від безплідності витрати сил на

¹⁶ *Твердохлебов В.Н.* Финансовые очерки. — Вып. 1. — Пг., 1916. — С. 1.

нездійсненні проекти”¹⁷. Учений не розвиває своєї думки, але вона простежується в його праці “Фінансові нариси” (1916).

Із висоти сучасного розуміння фінансової науки можна відзначити недостатність науковості поглядів В. Твердохлебова. Підхід українського вченого упускав найважливіше в будь-якій науці — виявлення її законів, причин. Він не повністю звільнився від впливу камералістів XVIII ст., які переймалися питаннями фінансової політики, розглядали шляхи збільшення державних доходів, піднімали питання про переваги того чи іншого податку, більшу їх справедливість тощо. Розуміння фінансової науки український учений виклав у взаємозв’язку з практичними цілями.

Сьогодні можна стверджувати, що В. Твердохлебов був центральною фігурою соціологічної групи. Його монографію “Обкладання міських нерухомостей на Заході” можна вважати найкращим дослідженням із прямого оподаткування у фінансовій українській літературі. На основі порівняльно-історичного аналізу вчений розглядає різні форми державного й місцевого обкладання міської нерухомості. У першій частині праці, присвяченій проблемам державного обкладання, викладено особливості будинкового обкладання в США, діючого у країні загально-майнового податку, розглянуто практику обкладання нерухомості за цінністю у містах Німеччини — Вюртенберзі, Базелі, Гессені, будинковий податок і його еволюцію в Австрії, організацію й методи справляння цього податку у Франції, Бельгії, Голландії, Греції, Італії, Пруссії. У другій частині розкрито систему місцевого обкладання міської нерухомості, подано загальну характеристику цієї проблеми й детальний аналіз її особливостей у країнах Західної Європи і США. Здійснивши такий масштабний аналіз, український учений як один із небагатьох дослідників соціологічної групи віднаходить зв’язок між фінансовими інститутами, класовою боротьбою й економічними умовами. А відсутність досліджень про місцеві фінанси у Європі, й особливо у США, Україні й Росії, відразу ж вводить українського вченого в ранг провідних спеціалістів із проблем місцевих фінансів. Зрозуміло, це вплинуло на його суспільну й наукову діяльність: відтоді вчений здобув визнання серед науковців світового рівня.

В. Твердохлебов був одним із дослідників, хто ґрунтовно вивчав питання перекладання податків. У дослідженнях він спирався на новітні праці західних учених К. Вікселя, Е. Селігмана, Л. Штейна та ін. Його самобутність полягала в тому, що перекладання він безпосередньо пов’язував із реформою прямих податків, яка відбувалася в Росії у першій третині XX ст. Загальновизнано, що це був запізнілий крок у економіці Російської держави, що позначився й на економіці України. Промисловий податок, який до Першої світової війни сплачували підприємства, був шадним і сприяв прискоренню економічного зростання. Але недоотримання доходів бюджету з допомогою прямих податків зумовило високу частку непрямих податків, які значно обмежували місткість внутрішнього ринку. Тому вчений високо оцінює

¹⁷ *Твердохлебов В.Н. Финансовые очерки. — Вып. 1. — Пг., 1916. — С. 17.*

запровадження прибуткового податку й розглядає його як перший крок і необхідну умову проведення фінансової реформи.

Потрібно відзначити, що у 20-ті роки ХХ ст. В. Твердохлебов продовжував свою наукову діяльність. Це був період, коли фінансова наука ще розвивала традиції української та європейської фінансових шкіл. Так, і сьогодні актуальною залишається колективна праця А.І. Буковецького, П.П. Гензеля, І.М. Кулішера та В.М. Твердохлебова “Податки в іноземних державах” (1926)¹⁸.

Як уже зазначалося, В. Твердохлебов є фундатором науки про місцеві фінанси. Заради справедливості слід згадати, що вивчення місцевих фінансів розпочалося з фундаментальної праці російського економіста В. Лебедева “Місцеві фінанси. Досвід дослідження. Теорія і практика” (1886). Пізніше з’явилися праці й українських економістів-фінансистів, передусім М. Цитовича “Місцеві витрати Пруссії у зв’язку з теорією місцевих витрат” (1898) і Й. Кулішера “Комунальне обкладання в Німеччині в його історичному розвитку” (1914). Проте їх недоліком була відсутність аналізу вітчизняної практики і здобутків у фінансовій теорії. В. Твердохлебов вперше в українській і російській науковій літературі свій навчальний посібник “Місцеві фінанси” (1927)¹⁹ побудував на дослідженні вітчизняних місцевих фінансів, а також зробив цікаве узагальнення наукового доробку в цій сфері.

У радянський період категорія “місцеві фінанси” втратила своє практичне застосування й не використовувалася у науковій фінансовій літературі, що пов’язано з централізацією керування економікою й бюджетними ресурсами. У пострадянський період ця категорія вперше згадується у навчальному посібнику “Державні фінанси”²⁰. В наступні роки опубліковано ряд праць, присвячених організації місцевих фінансів у незалежній Україні.

Багатогранність і ерудованість В. Твердохлебова проявилися в широті його наукових інтересів: одним із перших серед українських учених він зробив спробу написання курсів з окремих частин фінансів, підготувавши посібник “Державний кредит. Теорія і техніка” (1924)²¹, який вдруге було видано у 1928 році. Учений дає досить глибоку характеристику державного кредиту, систематизує й розвиває теоретичні положення його основних принципів. В узагальненому вигляді вони є такими: 1) державні бюджетні витрати мають бути розподілені на звичайні та надзвичайні; 2) перші повинні оплачуватися податками, другі — позиками; проценти за позиками також повинні оплачуватися податками, для кожного боргу необхідно призначити певний податок; 3) позики мають бути вільними, а зарубіжні

¹⁸ Налоги в иностранных государствах / А.И. Буковецкий, П.П. Гензель, И.М. Кулишер, В.Н. Твердохлебов. — М.: Финансовое издательство НКФСССР, 1926. — 264 с.

¹⁹ *Твердохлебов В.Н.* Местные финансы. — М.: Изд-во Народного Комисариата Внутренних дел РСФСР, 1927. — 264 с.

²⁰ Государственные финансы: Учеб. пособ. / Под ред. В.М. Федосова, С.Я. Огородника, В.Н. Суторминой. — К.: Лыбидь, 1991. — 277 с.

²¹ *Твердохлебов В.Н.* Государственный кредит: Теория и техника. — Л., 1924. — 146 с.

капітали повинні залучатися у країну на рівні з вітчизняними; 4) усі державні борги мають бути безповоротними, за боргами слід сплачувати лише “вічні” проценти; 5) для підтримання курсу позики слід заснувати касу погашення, яка купуватиме і продаватиме позики й таким чином регулюватиме проценти за нею. На думку В. Твердохлебова, за умови дотримання цих правил державний борг може зростати безмежно. Зазначимо, що актуальною залишається висловлена вченим ідея необхідності спрямування кредитів державою у пріоритетні галузі на пільгових умовах.

Треба сказати, що інтерес радянських економістів і фінансистів до проблеми державних кредитів було викликано відродженням їх у СРСР. В. Твердохлебов, як і більшість його сучасників, у викладі теоретичних основ державного кредиту виходив із основних положень 24-го розділу першого тому “Капіталу” К. Маркса, використавши фундаментальні основи марксистської теорії, що і зробило працю українського вченого неперевершеною.

Заслуга В. Твердохлебова полягала в обґрунтуванні нової доктрини й узагальненні практики державного кредиту. Вчений дійшов висновку, що “держава не може бути юридично змушена до сплати боргів; її зобов’язання мають “моральний”, а не правовий характер, у всякому разі стосовно власних підданих — кредиторів”²². У подальшому цей висновок було підтверджено на практиці, коли згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про державні позики, що розміщуються по підписці серед трудящих Радянського Союзу” від 19.04.1957 було здійснено відстрочення погашення облігацій на 20 років.

Потрібно зазначити, що науковці свідомо уникають критичного аналізу окремих методологічних помилок українського вченого. Наприклад, у дослідженні місцевих фінансів і державного кредиту В. Твердохлебов виходив із вивчення конкретної фінансової діяльності Росії, що для встановлення її зв’язку з іншими явищами політико-економічного життя країни є недостатнім. Із розумінням сприймають учені й окремі його визначення, зокрема самого розуміння поняття фінансової науки. Усвідомлюючи неможливість дати повне його визначення для різних історичних епох і різноманітних державних утворень із позиції марксизму, Володимир Миколайович виходив із становища шляхом порівняння цих визначень для буржуазного суспільства й соціалістичного. На його думку, фінансова наука соціалістичного суспільства вивчає суспільні відносини, які виникають на ґрунті добування або відчуження ним засобів матеріального характеру, необхідних для існування його державної організації, які слугують знаряддям для придушення інших класів і для його розширення за рахунок інших капіталістичних і некапіталістичних суспільств. Водночас учений подає цікаве визначення фінансової науки перехідного суспільства до соціалізму, яке потрібно ще створити. У цьому суспільстві фінансова наука має вивчати суспільні відносини, які виникають на ґрунті добування або відчуження ним

²² *Твердохлебов В.Н.* Государственный кредит: Теория и техника. — Л., 1924. — С. 5.

засобів матеріального характеру, необхідних для власного існування, які слугують знаряддям для знищення залишків буржуазного суспільства, побудови соціалістичного ладу й боротьби з капіталістичним суспільством.

Як бачимо, В. Твердохлебов займав класову позицію у викладі загальнотеоретичних основ розуміння фінансової науки. У той період боротьби зовнішнього і внутрішнього наукового інтелекту і світогляду, наукових підходів та ідеологій учений не стояв осторонь цих процесів.

Загалом наукову спадщину В. Твердохлебова можна віднести до найцінніших здобутків української і світової фінансової науки. Праці українського вченого, які вийшли друком в Україні та за кордоном, збагатили вітчизняну й зарубіжну науку про фінанси. Його перу належать понад 80 наукових праць. Усі вони отримали високу оцінку не лише його сучасників, аде наповнені ідеями, які випереджали час з тією дивовижною прозорливістю, що притаманна лише вченим такого масштабу. Саме тому більшість із них і нині не втратила наукового значення.